

УДК 355/359(477)

Михайло Цюрупа

ВІЙСЬКОВА ЕЛІТА ТА ПРАВЛЯЧИЙ КЛАС: МЕРЕЖИВО ВІДНОСИН СТОСОВНО ВЛАДИ

Анотація. Революційний перехід влади до демократичних сил після «революції гідності» 2014 року в Україні не означив відсутність суперечностей всередині нового правлячого класу, бо патріотичність та відданість демократичним перетворенням не являються єдиною умовою консолідації правлячої верстви.

Демократична теорія еліти, яка відповідає сутності означеної форми правління, визнає наявність добірної меншини (еліти) у кожній із суспільних сфер, якій належить інтелектуальне та вольове право не керівництво. Відносини між елітами не бувають стабільними, а навпаки можуть загострюватись у переламні періоди історії.

У країнах «молодої демократії» взаємини між політичною та військовою елітою складають суперечливе мереживо відносин, бо військова еліта представляє замкнену «групу інтересів» в політиці, тому може перейти від підтримки правлячого класу до силового опонента взаємин. Навіть нейтральна позиція військової еліти містить у собі варіант втручання у політичні процеси владного масштабу.

Революційні зміни на шляху України до євроінтеграції можливо глибше за все проявились у формуванні нової військової еліти, яка гартувалась у збройній боротьбі з російсько-сепаратистськими силами, залучалась до сумісних навчань, а головне до ділової співпраці з представниками військових еліт країн Заходу, які мають давню традицію серйозної взаємодії з правлячим класом. Зважаючи на те, що суспільно-політичні процеси в Україні можуть бути порівняні з країнами, що розвиваються, всю сукупність суперечливих відносин між політичною та військовою елітою в нашій країні слід спрямовувати в загальне русло конституційно-правових цивільно-військових відносин.

Ключові слова: військова еліта, правлячий клас, боротьба політичних еліт, військово-цивільні відносини, політична роль військових

Michael Tsoorupa

MILITARY ELITE AND RIGHT CLASS: NETWORK RELATIONSHIP TO THE POWER

Abstract. The revolutionary transition of power to democratic forces after the "dignity revolution" in 2014 in Ukraine did not indicate the absence of contradictions within the new ruling class, because patriotic and devotion to democratic transformation are not the only condition for the consolidation of the ruling class.

The democratic theory of the elite, which corresponds to the essence of the designated form of government, recognizes the existence of a select minority (elite) in each of the social spheres, which owns intellectual and voluntary law, not leadership. The relations between the elites are not stable, but on the contrary may become exacerbated in the fractured periods of history

In the countries of "young democracy", the relationship between the political and military elite is controversial face of relations, because the military elite represents a closed "group of interests" in politics, so it can move from supporting the ruling class to a strong opponent of relations. Even the neutral position of the military elite includes a variant of interference in political processes of power scale.

Revolutionary changes on Ukraine's path to European integration may have been deeply embedded in the formation of a new military elite that has tempered itself in the armed struggle with the Russian-separatist forces, was engaged in joint exercises, and most importantly, in business cooperation with representatives of the military elites of the West, which have a long tradition Serious interaction with the ruling class. Taking into account that social and political processes in Ukraine can be compared with developing countries, the whole set of contradictory relations between the political and military elite in our country should be directed to the general line of constitutional-legal civil-military relations.

Key words: military elite, ruling class, struggle of political elites, military-civil relations, political role of military

Виклад основного матеріалу. Філософсько-політологічна думка сучасної України без зайвих застережень прийняла у якості методологічного принципу при дослідженні феномену структури правлячих сил країни наявність суперечливих відносин між політичною та військовою елітою, а їх функціональне значення дійсно неперевершене: на думку В. Липинського саме еліта творить націю [8, с. 346].

Національними елітами не вичерпується вплив цього владного прошарку: у одній з ранніх публікацій "Newsweek" стверджується, що в сучасному світі вже діють такі особи, що поєднують силу та владу, вплив

яких виходить за межі держави – це «глобальна еліта» [10].

Военно-політичні перевороти у країнах «третього світу» часто-густо здійснюють представники військової еліти, тому обґрунтовані побоювання «цивільного» уряду розвинених країн стосовно узурпації їх влади, що спрямовані на військову еліту, адже та може претендувати на помітне місце у структурі правлячого класу.

Проблема військової еліти може бути представлена в більш оптимістичному ключі. Відмітимо, що з 45 президентів США 12 були генералами: Вашингтон, Джексон, В. Гаррісон, Тейлор, Пірс, Джонсон, Грант, Хейз, Гарфілід, Артур,

Б.Гаррісон, Ейзенхауер. В Росії представники «еліти силових структур» майже два десятиріччя знаходяться при владі – на її верхів'ї В. Путін з своєю «командою», на місцях до 80% «силовиків» виконують владні функції.

Поступово формуються *нові підходи* до функцій військової еліти у країнах «політичного ризику». На неї покладаються нові завдання - командири виконують функції мерів міст, координують економічний розвиток регіонів, відновлюють юридичну систему, беруть участь у підготовці поліцейських сил, навчанні основам бізнесу місцевих підприємців,

Перед розкриттям змісту поняття «військова еліта» та визначенням її взаємин з представниками правлячого класу слід зробити такі зауваги.

По-перше, класичні теорії еліт Г. Моска, В. Парето, Ч. Міллса визнають особливий статус та функції в структурі правлячого класу військової еліти, вказуючи на генетичний зв'язок політичної та військової еліти. «Слово *elite* позначало у XVII столітті товари особливої якості, пізніше було поширено на упривілейовані соціальні групи, військові одиниці та вищу аристократію», - пише Клаус Байме [1, 349]. У представника ліберальної концепції еліт Ч.Р. Міллса військова еліта являється ключовою для розуміння потужності американської політичної еліти.

Військовій еліті, на наш погляд, належить *не головне місце* в структурі правлячого класу. Її дійсна сила залежить від зв'язків з політичною елітою, коли остання зважає на інтереси військової еліти, поціновує чи навпаки ігнорує інтереси останньої.

Група американських теоретиків, яка полемізувала з радянськими вченими стосовно функцій армійської верхівки (Л. Фарбар, Д. Олкос, Є. Столенд, Д. Тридгад), обґрунтовувала «мінімальний вплив на політику армії». Але інший приклад військової еліти Пакистану, коли військові контролювали владу, користувались майновими пільгами та земельними ділянками, є знаковим, адже роль військової еліти цієї країни залишилась значною і при кардинальних змінах в уряді.

Слід зробити засторогу щодо нейтральної позиції військової сили як такої: у цілому привітається нейтральна позиція армії під орудою військової еліти. Зазвичай військову еліту тримають осторонь від розробки принципів засад внутрішньої політики. Однак коли агресивний політичний курс вимагає від країни проведення збройних змагань, така держава «включає генералітет у процес прийняття політичних рішень» і милітаризуються політична верхівка. Англійський вчений У. Ширер писав, що у милітаризованій фашистській Німеччині військова еліта була «підкорена» верхівкою та фактично змирилась з цим станом [6].

У Росії проблеми військової еліти розглядалась на конференції «Індивід, група, організація в політичному процесі сучасної Росії» під час президентства Д. Медведєва (2006 р.), де дійшли

висновку: *модернізація* правлячої еліти ускладнена консервативними позиціями «еліти силового блоку», у ній вирізняється вище армійське керівництво, яка вважає себе основним політичним актором РФ. Визнавось, що військова еліта Росії виконує деякі самостійні функції, зокрема забезпечує стабільність російського соціуму [7, 88].

Ми вважаємо, що військова еліта може виконувати ще більш значущі функції, ніж ті, які вважаються звичайними згідно класичної теорії. Так за 80 років існування Турецької республіки військова еліта країни неодноразово виконувала функції *гаранта* світського характеру держави, закладеного Ататюрком, з огляду на гостру боротьбу двох основних політичних сил ісламістського та секулярного спрямування. Під її проводом збройні сили за останніх 50 років чотири рази усували від влади обрані парламентським шляхом уряди [11. Але останнім часом її позиції сильно підупали: звинувачення у спробі державного заколоту проти Р. Єрдогана привело до арештів сотень вищих офіцерів і генералів (28 з них засуджено до довічного ув'язнення) та різкого зниження ролі військових у політичному житті.

Здебільшого під поняттям «військова еліта» часто розуміють *верхівку офіцерського корпусу* армії та сил флоту. В даній трактовці виходять з того, що власне офіцери є найбільш освіченою і професійно підготовленою частиною особового складу Збройних Сил, вони виступають ядром, який стягає до себе інші ієрархічні рівні управління. Незважаючи на дещо іронічне ставлення до інтелектуального рівня вищих військових, прийнятому в українському соціумі другої половини XX століття, ми вважаємо за необхідне нагадати думки протилежного спрямування К. Клаузевіца, Наполеона Бонапарта, видатного психолога Б. Теплова. Останній писав в роботі «Розум полководця», що розумова діяльність полководця відноситься до однієї з найбільш складних в інтелектуальному відношенні [5,226]. Він порівнював розумову діяльність політиків та військових, «політичного діяча або полководця», протиставляючи їх розумовій роботі вченого.

Поширеним розумінням військової еліти є визначення її як добірної групи старших офіцерів, генералів, адміралів, що знаходяться на вищих посадах військового керівництва, здійснюють найважливіші управлінські функції у системі збройного захисту держави.

Це означає погляд на управлінську структуру армії як на інститут, що ідеально відповідає моделі еліти: у ньому чітко встановлений поділ всього складу на тих, хто здійснює воєнно-політичне управління, та тих, хто примушений підкорюватись. Генеза політичної влади вказує на зв'язок політиків та військових: одноосібні вожді замінили собою колегіум старійшин, оточили себе військовими дружинами, перебрали функції їх керівництва і стали спиратись на прямий примус.

В сучасних умовах військова еліта виразною політичною позицією може серйозно вплинути на стан відносин між правлячими колами та опозицією: генерали у Зімбабве заявили, що аполітичними можуть бути тільки найманці, а військові, які склали присягу президентові Роберту Мугабе, мають підтримати головнокомандуючого-президента. Пролунали заяви щодо утворення своєрідної «прихованої хунти», яка склала ядро «об'єднаного оперативного командування» (JOC) з метою диригування політичними переслідуваннями опонентів президента - об'єднання MDC на чолі з колишнім прем'єром країни Тсвангіраї [12]. Зрештою, позиція військової еліти радикально змінилась і під її тиском Р. Мугабе був вимушений у 2017 р. «тихо» скласти повноваження [13].

У аксіологічному аспекті ставлення правлячих кіл суспільства до власної військової еліти значно варіює, тому можна зустріти високу оцінку керівників військового вишколу (одним з прикладів є постать колишнього кандидата на пост президента США, ветерана в'єтнамської війни сенатора Маккейна, а також «чотирьох зіркового» генерала Пауелла), так і протилежні оціночні ствердження, що правлячий клас в сучасній Україні ніколи не цінував свою військову еліту (заява для корпорації «BBC» колишнього Начальника Генерального штабу генерала А. Лопати).

Ми поки що не можемо достеменно встановити, якого типу політичні режими більш схильні до негативної оцінки власної військової еліти високого штабу: за часів фашистської Німеччини негативна оцінка власної військової еліти була загально відомою. В роки Громадянської війни в СРСР термін «військова еліта» замінювався поняттям «военспец», що позначало фахівців військової справи високого рангу колишньої царської армії з негативною конотацією.

Зміни у ставленні суспільства до офіцерського корпусу проявились під час російсько-японської війни 1904-1905 років, писав воєнний теоретик А. Геруа в роботі "Після війни про нашу армію". Насміхались в тилу над пораненими, у одному із шпиталів священник відмовився сповідувати помираючого офіцера, а громадянська війна 1917-1922 рр. остаточно поховала офіцерство як привілейовану касту.

У сучасній науці термін «військова еліта» має принаймні два поширених тлумачення: один стосується кращої, добірної групи вищих офіцерів, дотичних до прийняття рішень воєнно-політичного та стратегічного рівня, а інший – особливого вишколу частин і підрозділів для виконання найважливіших завдань, у тому числі і воєнно-політичного ґатунку, підтримки правлячого класу або здійснення тиску на нього.

Як вже зазначалось, справжня роль військової еліти проявляється у її взаємодії з іншими елітами, переважно з політичною та економічною елітою стосовно існуючого та належного соціально-політичного устрою держави.

Ми виходимо з класичного стану гармонійних «військово-цивільних» відносин всередині правлячого класу, коли військова еліта підпорядкована панівній політичній еліті. Законодавством більшості країн призначення офіцерів і генералів на вищі військові посади та присвоєння звань є справою не відомою, а політичною. Право та відповідальний обов'язок правлячої верхівки – визначати персональний склад та функції вищих військових.

Відносно зворотного впливу військової еліти на політичну можна стверджувати більш обережно, бо він виразно відчувається переважно у тих країнах, що розвиваються або ж там, де склалась така традиція такої взаємодії «цивільні-військові», коли за військовою елітою залишається останнє слово у прийнятті стратегічних рішень.

Інтерес у цьому відношенні представляє Пакистан, у якому за 65 років незалежності відбулось 4 перевороти, це приводило до встановлення влади військової еліти. І після того, як залишив політичний Олімп генерал Первез Мушараф, а владу здобув «цивільний» президент Алі Сардарі, домінуючою силою залишається військова еліта на чолі з генералом Первезом Кайяні. Той вважав, що військова еліта стає містком, якщо на дорозі демократії зруйновані мости. Один з уроків Пакистану полягає у тому, що військова еліта може ставати на короткий період правлячою, передає владу цивільним урядам, надалі знаходиться на позиції «внутрішнього» спостерігача ситуації. Те ж саме можна стверджувати щодо нинішнього військового президента Єгипту фельдмаршала Ас-Сісі.

Момент постійних претензій військових на представництво у механізмі влади у суспільстві примітив Лев Троцький у незавершеному творі «Сталін». Він вказував, що звичка «повелівати», примушувати інших виконувати накази глибоко кориниться у психології видатних військових діячів – Юлія Цезаря, Марка Аврелія, Наполеона Бонапарта та інших, вони вважали, що така сама вдача їх чекає на ниві державного управління - повелівати озброєними масами людей простіше, ніж озброєними вояками [3, с.6].

В Росії використовується навіть специфічний термін (ще один неологізм) «комерсанти» для позначення військових еліт, які визначають обіг оборонних коштів, для керівництва ними створено Комітет воєнно-технічного співробітництва. Вплив таких зрощених еліт на правлячий клас відбувається через лобювання своїх інтересів, він проявляється опосередковано, але доволі потужно.

Водночас військова еліта залишається закритою, вона зберігає елементи кастовості, тримається осторонь серед інших еліт, що входять до структури правлячого класу. Ми підтримуємо думку, що до складу правлячого класу входять активні, потужні еліти з власними владними інтенціями, серед яких і вирізняється військова еліта.

Поява *військової еліти України* тісно пов'язана з ходом вітчизняного державотворення і відрізняється від процесу інститування офіцерського корпусу в Європі, який склав кістяк сучасної еліти на Заході. Вважається, що у Київській Русі правлячу еліту складала саме військова еліта, яка була панівною, державно-політичною силою суспільства. Князі, бояри, воеводи були і тогочасним військовим командуванням, і цивільним урядом. Такий стан речей був звичайним для державотворення на теренах інших слов'янських держав, так дружина військового керівника і князя Аспарухова у Болгарії здійснювала державно-адміністративні і законотворчі функції.

У наступному, до кінця XVIII століття, українська військова еліта була не політичною, а власне військово-адміністративною. З другої третини цього століття козацька військова еліта, яка зазнала розквіту за часів Богдана Хмельницького, поступово перетворюється у адміністративну, але вже у XIX столітті про українську військову еліту можна тільки згадувати.

Епоха визвольних змагань висунула плеяду талановитих військових керівників збройних з'єднаннях УПА, які діяли на території Західної України, хто поєднував майстерність у справі військово-соціального управління, політичне відчуття поточного моменту та розуміння доенної теорії. Маловідомий у сучасному українському соціумі полковник Михайло Колодзінський відзначався надзвичайною військовою звитягою (мав прізвище "Гузар"), написав глибоку наукову працю "Українська воєнна доктрина" [2]. Остання донедавна зберігалась у архівах КДБ, лише кілька років тому вітчизняні читачі мали змогу ознайомитись з цією публікацією.

Військова еліта України представляє той прошарок збройної організації, яка стає дійсно демократичним силовим інститутом, складовою суспільства, підконтрольною вищій владній силі.

Якщо відійти від вузького підходу до визначення еліти як верстви добірних, професійно підготовлених до політико-управлінської діяльності людей, то *військовою елітою України* слід вважати *підсистему людей і добірних управлінських структур, військові частини і з'єднання*.

Вернемось до сукупності взаємин військової еліти у *структурі правлячого класу*. Слід вказати на її відмінність від груп, кланів та клік, які також претендують на входження у структуру правлячого класу.

Специфіка діяльності військової еліти у тому, що вона завжди дотична до владно-політичних відносин, принаймні у сфері зовнішньої політики. США у боротьбі з глобальним тероризмом у регіоні Ірак – Афганістан – Пакистан витратили 15 трильйонів доларів на підтримку військової еліти у Пакистані щоб спрямувати зовнішню політику у потрібному напрямку через діяльність військової еліти.

На цьому тлі відмітимо, що представники правлячого класу України не розглядають генералів,

офіцерів вищої ланки військово-соціального управління як представників особливої соціально-професійної еліти, з яких можуть висуватись політичні лідери, з якими можна розробляти політичну (зовнішньополітичну) лінію. Відповідно вітчизняна військова еліта поки що знаходиться осторонь від важливих процесів змін соціально-політичного життя.

Можлива причетність військових професіоналів до правлячого класу обмежена коротким списком осіб, які на даний момент займають відповідальні посади керівника Міністерства оборони, силових відомств та їх провідних структур. За 27 років незалежності України та існування національного війська не набула поширення практика дієвої участі колишніх представників верхівки військової у владно-політичному і управлінському процесі високого рівня. Українські офіцери мають низьку соціально-політичну активність, не мріють про високі владні верхів'я. При тому, що управлінська праця військових керівників, за визнанням найкращих авторитетів в галузі управління – Емерсона, Тейлора, Теплова – відноситься до числа найбільш складних, напружених у розумовому і вольовому відношенні, доступних не багатьом управлінцям в смислі ефективності, а військові керівники мають досвід управління сотнями та тисячами підлеглих.

Слід зважати на відсутність механізму формування політичних лідерів і реалізації «людського капіталу» армії, бо авторитарний стиль керівництва, недостатній простір для ініціативи в службовій діяльності, штучне відокремлення верхівки Збройних Сил України від управління державою фактично унеможливають рекрутування вищого командного складу у структури правлячого класу. США на прикладі успішної діяльності генерала К. Пауелла - "героя" війни в Іраку 1991 року, у подальшому держсекретаря довели доцільність такої трансформації. Має рацію історик новітньої України Орест Субтельний, вказуючи, що «українській національній еліті не вистачає якості» [4].

Стосовно претензій сучасної військової еліти на представництво у правлячому класі можна відповісти одним з визначень еліти – це «ієрархія, заснована на власних досягненнях» (К. Маннгейм). Якщо представники військової еліти опанували мистецтво соціального управління, мають ідейні цінності та владні інтенції, а серед соціально-політичних якостей їм властиве відчуття необхідності суспільних змін, то вони можуть шукати шляхи реалізації владного потенціалу.

Соціально-політичні процеси формують армію як консервативний, силовий інститут, що позначається на традиціоналізмі соціально-політичної позиції еліти. Для військовика дисципліна, порядок, організованість є нормами життєдіяльності. У нього виникає негативне сприйняття безвладдя одних і всездозволеності інших політичних сил. У силу цих обставин серед військової еліти підтримується дух особливої солідарності військовослужбовців.

Завдяки цьому вона може зберігати себе навіть за умови руйнації держави.

Важливим питанням є *ідейно-політична позиція* військових еліт нашого часу. Традиціоналізм у політичній позиції військової еліти парадоксальним чином може поєднуватись з революційністю. Якщо ліво-революційна позиція Уго Чавеса, колишнього військового командира, президента Венесуели, одного з творців проекту «Соціалізму XXI століття» може вважатись не показовою, то приклад молодих офіцерів Лівії на чолі з Каддафі, Зімбабве з Р. Мугабе вже можна вважати виключним. «Світськість» військової еліти Туреччини, конституціоналізм еліти США, прихильність до комуністичних ідей та «ідей Мао Цзедуня» представників військовиків Китаю, особливо після рішень XIX з'їзду показують широкий діапазон соціально-політичних уподобань цих «груп інтересів у політиці».

Специфіка української військової еліти у контексті структури правлячого класу полягає у тому, що сама вона є *елітою перехідного періоду*: переходу від «старої еліти» автоматичного визнання вищих військових такими саме представниками до появи «молодих генералів», які володіють іноземними мовами, мистецтвом воєнно-політичного аналізу, сучасного політичного мислення, стилем прийняття колективних рішень, як у європейських оборонних структурах. Поки що це здебільше представники частини військової еліти, які пройшли вишкіл в системі міжнародних гуманітарних операцій при взаємодії з військовою елітою західних країн. Їх владні інтенції ще не включають сферу воєнно-політичного управління, а тим більше сферу великої політики.

Висновки. Сучасній військовій еліті не завжди вдається здійснювати стабілізуючу роль в політиці. Навіть в умовах демократичних перетворень, вона не може самостійно втручатись у політичні відносини, або стати активним суб'єктом таких відносин.. Рівень політичної культури, на наш погляд, має бути у представників військової еліти наблизений до підданського і тоді суспільство може відчувати серед забезпечено як з середини держави, так і ззовні. Щодо України важливо нагадати інше побажання відомого політичного діяча: українська армія не повинна бути «зборищем преторіанців небезпечних», а бути кров'ю від крові, плоть від плоті свого народу.

1. Клаус Байме. Політичні теорії сучасності. Пер. з нім. - К., 2008. - С.349.
2. Колодзінський Михайло. Українська воєнна доктрина. – Б.М., Б.Р.
3. Лев Троцький. Сталин. – М.: Политиздат, 1990.- С.6.
4. Орест Субтельний: перед українцями стоїть дуже болюче питання - якість еліти //День. – 2006. - 19 грудня.
5. Теплов Б.М. Ум полководца // Избранные

труды. В 2-х т.Т.1.- М., 1985. - С.226.

6. Уильям Ширер. Взлет и падение Третьего рейха. Пер. с англ. – М, 1991.
7. Цюрупа М.В. Військова еліта України: місце та роль в структурі правлячого класу // Наукові записки ІПІЕНД. – № 45. – С.82-100.
8. Цюрупа М.В. Основи загальної та воєнної політології. – К.: Кондор, 2013.
9. General Says: Back Mugabe or Quit Army // NY Times. – 2008. - 1 Jun.
10. The Global Elite // The Newsweek 50. – 2008. – 21 Dec.
11. Turkish Military Issue as Voting is Derailed // NY Times. - 2007. - 28 April.
12. Zimbabwe Under military Rule // Time, 13 Jun, 2008.
13. Zimbabwe's Mnangagwa gives key cabinet jobs to military figures: Електронний ресурс. Режим доступу : [hppt. bbc.com/news/world-africa-42190457](http://bbc.com/news/world-africa-42190457) //

References

1. Klaus Bayme. 2008. Politychni teoriiy suchasnosti. Per. z nim.[Klaus Baime. Political theories of the present]. K., 289 (in Ukr).
2. Kolodzinsky Mykhaylo. 1937-1938? Ukrainyanka voyenna doktryna [Kolodzinsky Mikhail. Ukrainian military doctrine]. (in Ukr).
3. Lev Trotskyj. 1990. Stalin. [Leo Trotsky. Stalin] - M.,554 (in Rus).
4. Orest Subtelnyy: pered ukraintyamy stoyit duzhe bolyuche pytannya - yakist elity [Orest Subtelny: Ukrainians face a very painful issue - the quality of the elite]. Article // Den. # (in Ukr).
5. Teplov B.M. 1985. Um polkovodtsa // Vybrani tvory [Teplov B.M. The mind of the commander // Selected works.] In 2 t. T.1. M, 489 (in Rus).
6. Uyljyam Shyrer. Vzlet y padenye Tretjoho reykh. Per. s anhl. [William Shearer. Takeoff and fall of the Third Reich]. – М, 673. (in Rus).
7. Tsyurupa M.V. 2010. Viyskova elita Ukrainy v strukturi pravlyachoho klasu [Tsyurupa M.V. Military elite of the Ukraine in the structure of the ruling class]. Article . Naukovi zapysky IPIEND im. I. Kurasa. – s. 82-100. (in Ukr).
8. Tsyurupa M.V. 2013. Osnovy zahalnoyi ta voyennoyi politolohiyi [Fundamentals of General and Military Political Science.]. –K, 502 (in Ukr).
9. General Says: Back Mugabe or Quit Army // NY Times. – 2008. - 1 Jun.
10. The Global Elite // The Newsweek 50. – 2008. – 21 Dec.
11. Turkish Military Issue as Voting is Derailed // NY Times. - 2007. - 28 April.
12. Zimbabwe Under military Rule // Time, 13 Jun, 2008.
13. Zimbabwe's Mnangagwa gives key cabinet jobs to military figures: bbc.com/news/world-africa-42190457 //